

Юксель Г.З.

УДК 070 = 512.145 «192» 1920-1930 pp.

ТЕМА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПРЕСИ В ДОВОЄННИХ ДЖЕРЕЛАХ

Кримськотатарська преса як одна з найстаріших у пресі мусульманських народів царської Росії була предметом інтересу вчених, громадських діячів, літераторів від самого початку свого виникнення. Про кримськотатарські довоєнні видання писали діячі кримськотатарської культури: І. Гаспрінський, А. Айвазов, Б. Чобан-заде, А. Одабаш, І. Льюманов, О. Акчокракли; сучасні вчені І. А. Керімов, В. Ю. Ганкевич, Д. П. Урсу, Ш. Е. Юнусов, Н. В. Яблоновська, М.М. Веркалець, Т.Н. Кірімов, Н.В. Абдульваапов та ін. Відомості про національні довоєнні видання трапляються й у роботах закордонних авторів Х. Киримли, В. А. Возгріна, С. М. Червонної, А. Беннігсена, А. Фішера, Э. Лаззеріні, Е. Киримала та ін.

Актуальність цієї праці зумовлена розвитком національних ЗМІ, ростом наукового інтересу до історичного минулого кримськотатарського народу. До наукового обігу уведено нові джерела з історії кримськотатарської преси. Під час роботи над статтею використані історичний та типологічний **методи**.

Метою роботи є встановлення та опис кола публікацій, що вийшли у довоєнних кримськотатарських газетах і журналах, та були присвячені історії кримськотатарської преси. Для досягнення поставленої мети були виконані наступні **завдання**, головними з котрих є встановлення джерел (довоєнних газет і журналів), вивчення тематичних публікацій, присвячених розвитку національної преси (визначення автора, жанру, оцінка новизни матеріалу).

Дослідження кримськотатарської національної преси до недавнього часу не мало міцної наукової традиції й не набуло системного характеру. Основна причина полягає в накладеній у недавньому минулому забороні на «кримськотатарську» тематику в науці. Після депортації в травні 1944 року, що стала переломним моментом в історії народу, припинився розвиток національної культури. Інша, не менш важлива причина, якою можна пояснити нерозробленість теми історії і теорії кримськотатарської преси, криється у відносній обмеженості матеріалу для дослідження. Унаслідок планомірного знищення пам'яток кримськотатарської культури спочатку царськими чиновниками, пізніше – комуністичними ідеологами безслідно зникло чимало довоєнних національних газет, журналів, брошур, альманахів, тематичних збірок.

З усіх кримськотатарських видань кінця XIX – початку XX століття найбільшу увагу дослідники приділяли газеті кримськотатарського просвітця І. Гаспрінського «Терджиман» («Перекладач»). Такий інтерес пояснюється глибиною, обґрунтованістю й актуальністю світоглядних ідей засновника видання. Збільшення накладу «Терджимана» й широке розповсюдження свідчать про назрілу на той момент необхідність зростання національної самосвідомості, духовного відродження, пропаганди просвіти й реформування системи освіти в мусульмансько-тюркських народів царської Росії.

Перші відгуки на видання появилися ще в часи виходу «Терджимана», за газетою пильно стежили відомі вчені-сходознавці А. Н. Самойлович, А.І. Кримський, В. Д. Смирнов. В їхніх працях, що відбивали ситуацію на газетному ринку, кримськотатарська періодика розглядалася в сукупності з усіма виданнями, що виходили на той час у «мусульманських» регіонах Росії і не виділялися в окремий розділ. Так, професор В. Д. Смирнов у своїх звітах, які публікувалися у виданні Східного відділення Імператорського Російського археологічного товариства наприкінці XX століття, описавши становище на книжковому ринку мусульман Росії, згадав і про тогочасні кримськотатарські видання. Такі дослідження вчений планував робити щорічно. На сьогодні ми маємо можливість ознайомитися з його оглядами за 1888-1890 роки [19]. У 1906 році в журналі «Россия» («Росія») було опубліковано статтю Мікаеля-бека «Мусульманская печать. По поводу «Всероссийского мусульманского съезда» («Мусульманська періодична преса. До російського мусульманського з'їзду») [12], що розповідає про організацію першого в історії з'їзду мусульман царської Росії та про роль преси в підготовці до цього заходу.

Короткі відомості про національну кримськотатарську періодику є й у роботах відомого сходознавця А.Н. Самойловича, що вивчав історію, етнографію, культуру, мову кримськотатарського народу. Як приклад наведемо його оглядову розвідку «Мусульманская периодическая печать» («Мусульманська періодична преса») [18], що вийшла друком у 1913 році в Санкт-Петербурзькому журналі «Мир ислама» («Світ ісламу»). Цей часопис відзначався найбільш регулярними публікаціями про стан преси на той час.

Окремий розділ у роботі «Литература крымских татар» («Література кримських татар») відомого орієнталіста А.Ю. Кримського присвячено діяльності І. Гаспрінського та його виданню «Терджиман». Ця робота побачила світ у 1930 році, але матеріали до неї вчений збирав протягом кількох десятків років. У своєму дослідженні А.Ю. Кримський наголошував на особистому знайомстві з «патріархом кримської літератури Ісмаїлом Гаспрінським і його соратниками», а також з «головними діячами кримського літературного життя» [10, 182]. Ця робота, що досить докладно висвітлила просвітницьку й журналістську діяльність І. Гаспрінського, стала однією з перших наукових праць, присвячених зародженню й розвитку кримськотатарської національної преси.

Основним джерелом відомостей про розвиток національної преси після царського Маніфесту 1905 року про свободу слова, а також про незначне цензурне послаблення залишається «Терджиман». На сторінках цього видання знаходимо дані про випуск дочірніх видань «Терджимана» – сатиричної газети «Ха-ха-ха», жіночої «Алем-и нисван» («Жіночий світ»), дитячої «Алем-и субьян» («Дитячий світ»), громадсько-політичної «Миллет» («Нація»), рекламного «Листка об'явлених» («Листка оголошень»). Було також приділено увагу й опозиційній до царського уряду газеті «Ветан хадими» («Слуга Вітчизни») Р. Медієва й А.С. Айвазова, яка стала першим кримськотатарським виданням, що вийшла поза «стінами» видавничого центру І. Гаспрінського. Слід також зазначити, що І. Гаспрінський надавав великого значення загальній

популяризації преси серед населення й регулярно вміщував відомості про нові надходження українських, тюркських, російських газет у місцеві бібліотеки та книгарні.

«Терджиман» не залишав без уваги й спроби започаткування в 1906 році А.С. Айвазовим та Р. Медієвим нових кримськотатарських газет «Къырым седасы» («Голос Криму») і «Голос мусульман» («Голос мусульман»), що не увінчались успіхом через цензурний тиск на національну пресу. У період 1906-1908 років, крім зазначених, не вийшла й кримськотатарська газета «Наш голос» («Наш голос») Р. Медієва.

Значно змінюється ситуація в національній пресі після лютневої революції 1917 року, появляється велика кількість різних національних видань, що створює сприятливі умови для обговорення національними політиками, літераторами, вченими на сторінках газет і журналів теми подальшого розвитку й удосконалення кримськотатарської преси.

Одним з яскравих прикладів може бути квітневий номер громадсько-політичного журналу «Илери» («Уперед») за 1927 рік, виданий як спеціальний тематичний випуск, приурочений до Дня преси. Історію виникнення й тогочасний стан національної преси описано в редакційній статті «Матбуат байрами. Беш майыс матбуат куню, бутюн ишчи ве койлюлеринь байрамыдыр» («Свято преси. 5 травня – День преси – свято всіх робітників і селян»), а також в авторських публікаціях: А. Айвазов «Къырымтатарларында газета ве газетаджылыкъ» («Газета і журналістика кримських татар») [2], А. Дерменджи «Матбуат куню ве хаберджилер» («Репортери і День преси») [5], О. Акчокракли «Къырымда татар матбуатджылыгы» («Татарська преса в Криму») [3], У. Самі «917ден 927е. Матбуат куню мюнасебетийле» («3 917 по 927. Дню преси присвячується») [17], І. Льоманов «Къырымда татар нешриятъы» («Татарські видавництва в Криму») [11], М. Недім «Илери» бир яшыны толдурды» («Журналу «Илери» один рік») [13]. Всі вони є цінними джерелами інформації про історію, стан і проблеми кримськотатарської періодичної преси та видавничої справи.

Загальну історію кримськотатарської преси висвітлено в праці А. Айвазова «Къырымтатарларында газета ве газетаджылыкъ» [2]. Автор наголошує на важливому значенні преси в житті суспільства і наводить вислів європейського письменника Альфреда Доміні з твору «Бир шаирин хатыраты» («Спогад одного поета»), де пишеться про те, що газета – це театр, у якому «великі люди грають свої ролі щодня з ранку до вечора, з вечора до ранку, а глядачі споглядають дійство, не виходячи зі своїх будинків». «Роль газети в сучасному суспільстві настільки велика, серйозна і всеосяжна, що про це треба писати не просто публікації в кілька рядків або колонок, а цілі книги», – робить висновок автор, підкреслюючи значущість друкованих видань для суспільства [2].

У публікації О. Акчокракли «Къырымда татар матбуатджылыгы» («Татарська преса в Криму») [3] наведено відомості про розвиток національної видавничої справи. Автор аналізує роботу шести основних друкарень, що належать газетам «Терджиман», «Ветан хадими» («Слуга Батьківщини»), виданням ТКМВК «Миллет» («Нація»), «Къырым оджагы» («Кримське вогнище»), а також організованого після 1921 року видавництва «Крымдевокувпеднешр» і кримськотатарського відділу друкарні Бахчисарайського технікуму образотворчих мистецтв. Дуже важливими в цій роботі є його спогади про історію створення першої національної друкарні газети «Терджиман» і труднощі, з якими зіткнувся І. Гаспрінський під час її випуску.

Продовжує тему національної преси вчений-мовознавець, педагог І. Льоманов у публікації «Къырымда татар нешриятъы» («Татарські видавництва в Криму») [11], наголошуючи на необхідності вдосконалення процесу друку книг, підручників, навчально-методичних посібників, періодичних видань кримськотатарською мовою. Висвітлюючи ситуацію у видавничій сфері, автор визначив заходи, яких слід ужити для найефективнішого досягнення бажаних результатів. На його думку, необхідні комплексне, системне розв'язання проблем, одночасна робота в різних напрямках, починаючи від елементарного складання списку книг (з урахуванням тих, які можуть бути написані кримськотатарською мовою або перекладені з інших мов) і закінчуючи реальною оцінкою всіх наявних творчих, професійних кадрів з подальшим об'єднанням цих фахівців навколо видавництва і редакцій.

Про специфіку випуску одного з провідного на той час громадсько-політичного журналу «Илери» розповідається у звітному матеріалі М. Недіма «Илери» бир яш толдурды» («Журналу «Илери» – один рік») [13]. Вражає той факт, що часопис «Илери», для якого були характерними різноманітна тематика, яскравий авторський колектив, солідний обсяг, постійна періодичність, не мав штатної редакції і співробітників. Проте тільки за перший рік випуску до журналу надійшов 431 рукопис від 138 авторів, з яких було опубліковано 291 матеріал 89 авторів, що свідчить як про високий авторитет видання серед кримськотатарської інтелігенції, так і про своєрідне духовне піднесення у національній культурі на той час.

Тюркомовна преса в цілому й кримськотатарська зокрема були предметом дослідження видатного кримськотатарського мовознавця, професора Б. Чобан-заде. Для прикладу можна навести його праці «Türk-Tatar tilindeki gazeteciliğin gelişmesinde temel meseleler» («Основні проблеми розвитку тюркомовної журналістики») [26, 41] і «Türk-Tatar Tillerinde Jurnalistika İnkişafının Esas Devirleri» («Основні етапи розвитку тюрксько-татарської журналістики») [26, 42]. Слід зазначити і його огляд преси «Русие тюрк-татар матбуатында ильмий, фикрий омюр» («Наукова думка в тюркомовній пресі Росії») [21], що вийшов у журналі «Яньи Чолпан» в 1923 році. Завдання публікації полягало в короткій характеристиці «нових» тюркомовних видань «Билим оджагы» (Туркестан), «Сану» (Туркестан), «Шаркъ къадыны» (Азербайджан), «Коммунист газетасы» (Башкирія), «Бизим байракъ» (Татарстан), «Елдаш» (Дагестан), «Туркменистан» (Туркменія), а також у короткому аналізі їх змісту.

Окремої уваги заслуговує публікація Б. Чобан-заде «Газетеледжигимизинь тарихине догъру» («До історії нашої газетної журналістики»), що вийшла у двох номерах журналу «Илери» [20, 21]. Перша

частина, присвячена розвитку світової журналістики, починається з опису перших видань Римської імперії; у другій частині йдеться про розвиток національної преси, виникнення якої пов'язане з виходом газети «Терджиман».

Історії створення газети «Ветан хадими» та її суспільного значення торкнувся А.С. Айвазов у публікації «Къырым генчлерин ильк газетасы» («Перша газета кримської молоді») [1]. Автор приурочив матеріал до 20-річчя виходу видання. Кримський півострів порівнюється в матеріалі зі самотнім кораблем без капітана й керма, що довгі роки відчайдушно пливе по бурхливому морю крізь жорстоку бурю, яка символізує царське самодержавство. І найпершою зіркою, що вказала шлях до порятунку, став «Ветан хадими», який відверто критикував царський режим і виявив найгостріші проблеми: угиски населення Криму, несправедливий розподіл землі, масову еміграцію, невинуватий стан національної освіти.

Про значення кримськотатарської преси в розвитку національної літератури й літературного процесу йдеться в публікації У. Самі «Эдебият текамюлинде матбуатынь ролю» («Роль преси в еволюції літератури») [16], що вийшла 1927 року в журналі «Илери». Загальна ідея статті полягає в тому, що сучасні літературні журнали (такі, як «Илери») повинні не просто надавати авторам можливість публікувати літературні твори, а й при потребі допомагати їх удосконалювати. При цьому, на думку У. Самі, важливо звертати увагу на все: від ідеї твору до правильного вживання розділових знаків. Автор, наприклад, детально аналізує фактичні неточності й стилістичні помилки у творі Дервіша «Бай баласы» («Панська дитина»).

Становлення й розвиток робількорівського руху серед кримськотатарської молоді висвітлено в матеріалі Дж. Гафара «Къырымда кой хаберджилери арекети ве конференциялар нетиджеси» («Робількорівський рух у Криму і значення конференцій») [4], який супроводжується фотографіями молодих бахчисарайських кореспондентів, що співробітничали з різними виданнями.

Згадується про кримськотатарську журналістику 1920-х років в роботі відомого сходознавця А. Ю. Кримського «Література кримських татар», що вийшла у світ у 1930 році: «Кількість татарських газет і журналів невелика, але все-таки останнім часом ця справа просунулася вперед. Колишній «Терджиман» старого Гаспрінського замовк невдовзі після його смерті, а замість нього при тимчасовому уряді (1917) почали виходити газети «Миллет» («Нація», 1917-1920 роки) і «Къырым оджагы» («Кримське вогнище 1918 рік). Тепер видаються радянські газети, такі як «Янъы дюнъя» («Новий світ»), і радянські журнали. Ми мали можливість зазначити, що за редакцією Мамута Недіма виходив літературно-політичний щомісячник «Янъы чолпан» («Нова зірка») (точніше «Нова Венера». – прим. І. Керімова), а потім виходить «Илери» («Уперед»); тут трапляються цінні історико-літературні дослідження. Багато місця надає науковим статтям орган народного комісаріату освіти Криму «Окъув ишлери» («Проблеми освіти»), що виходить з 1924 року (журнал «Окъув ишлери» видавався з 1925 року. – прим. І. Керімова); це журнал щомісячник, громадсько-політичний і педагогічний» [9, 181-182].

Зазначимо ще одне важливе джерело відомостей. За результатами роботи з національними виданнями, що зберігаються в Російської Державної бібліотеке (м. Москва) і Публічній бібліотеці ім. М. І. Салтикова-Щедріна (м. Санкт-Петербург), дослідник І. А. Керімов склав дайджест газет «Енъи дюнъя» («Новий світ») й «Яш къуввет» («Молода сила»), випущений у вигляді окремого видання «Медений эснас» («Хома цивілізації») [8]. Книга містить велику кількість заміток, звітів, інших матеріалів, присвячених проблемам національної преси 1920-1930-х років. Такі публікації, складаючись, мов часточки мозаїки в одне ціле, відбивають загальну картину тенденцій і явищ, характерних для кримськотатарської преси початку минулого століття. Наприклад, про необхідність збереження національних видань, створення спеціального сховища періодики йдеться в роботі автора, що підписався «Абдумаран», «Бизде матбуат архиви меселеси» («До питання про архів періодики») [8, 137]. Коротко історію розвитку кримськотатарської молодіжної преси розглядає Б. Умеров у роботі «Къырымда яшлар матбуаты» («Молодіжна преса у Криму») [8, 10-11]. У цьому невеликому за обсягом огляді наведено періодизацію молодіжної національної преси, в якій виділено два періоди: 1917-1921 і 1921-1927 рр. Матеріал є цінним джерелом відомостей про розвиток молодіжної преси того часу.

Про значення преси в суспільному житті (на прикладі основних кримськотатарських видань: «Терджиман», «Миллет», «Енъи дюнъя» і «Яш къуввет») йдеться в роботі «Енъи бир адым» («Новий крок») М. Недіма. Автор високо оцінює роль преси в освіті народу, наголошуючи, що «газета – це барометр і вагівниця національної культури» [8, 31].

Слід зазначити й інші роботи, що вийшли на сторінках видання «Енъи дюнъя»: статтю автора, який використав псевдонім Хабреджі, «Илери журналынь бир йыл долумы» («Перший рік виходу журналу «Илери») [9, 111-113], матеріал Абдурамана про святкування Дня преси «Бизде матбуат куню» («Про наше святкування Дня преси») [9, 114]; публікацію про спробу заснування композитором А. Рефатовим кримськотатарського музичного видання «Татар тюркклери меджмуасы» («Журнал татарських пісень») [9, 138]. Про вихід шкільної стінної газети йдеться в замітці «Чолпан дивар газетасы» («Стінна газета «Чолпан») [9, 173-175], про випуск нової газети «Къызыл гондже» («Червоний бутон») повідомляється в публікації «Ильки газета» («Перша газета») [9, 299-300] тощо. Узагальнені підсумки щодо стану національної преси розглядаються в дослідженні Я. Мусаніфа «Он йыл Къырымда нешрият ишлери» («Десять років видавничої справи в Криму») [9, 223], де наводяться деякі статистичні дані про стан друкарства в регіоні.

Відомості про окремі видання публікуються у наукових монографіях, присвячених цьому періоду, а також почерпнуто з мемуарів учасників подій тих років, історичної літератури, архівних документів, дайджестів преси. Інформацію про деякі видання знаходимо в газетах і журналах того ж періоду.

Наприклад, про плани щодо випуску «Татарской сельской газеты» («Татарської селянської газети») [14] або про проведення місячника національної преси [15] є записи в протоколах засідань відділу агітації й пропаганди Кримського обкому ВКП (б); про звернення А. Рефатова до Народного комітету освіти Криму з пропозицією про відкриття кримськотатарського спеціалізованого музичного видання [9, 157] або про випуск стінної газети «Чолпан» («Венера») учнями Бахчисарайської загальноосвітньої школи № 3 довідуємося з дописів у «Енъи дюнья» [9, 173] тощо.

Крім того, зі вступних слів-звернень (як правило, у першому числі в розділі «Макъсад» («Мета»), окремих коментарів і приміток можна зробити висновки про плани редакції і проблеми, що виникали перед виданням. Інформаційні й інформаційно-аналітичні публікації дають уявлення про окремі явища й нові видання того часу. З окремих рубрик («Бібліографія», «Енъи китаплар» («Нові книги»), «Миллий матбуат» («Національна преса») складається загальна картина стану видавничої справи в Криму. Розділи на зразок «Илери» журнали идаресине бир мектюп» («Лист до редакції журналу «Илери»), «Хаберджилеримизле язъшув» («Листування з нашими кореспондентами»), «Янъи Чолпан» идаресинден бир джевап» («Відповідь редакції журналу «Янъи Чолпан») тощо інформують про склад та інтереси аудиторії, методи роботи з позаштатними авторами, про організацію зворотного зв'язку з читачем.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що кримськотатарські довоєнні видання є цінними, а у багатьох випадках ще й ексклюзивними, джерелами для вивчення національної преси, та матеріали, що представлені у даній роботі, присвячені розвитку кримськотатарської преси, показують наскільки великим був інтерес сучасників до друкованих видань.

Джерела та література:

1. Айвазов А. С. Къырым генчлерининъ ильк газетасы / А. С. Айвазов // Илери. – 1926. – № 1. – С. 49-53.
2. Айвазов А. С. Къырым татарларында газета ве газетаджылыкъ / А. С. Айвазов // Илери. – 1927. – № 4. – С. 5-14.
3. Акчокракли О. Къырымда татар матбуатджылыкъы / О. Акчокъракълы // Илери. – 1927. – № 4. – С. 17-23.
4. Гъафар Дж. Къырымда кой хаберджилери харекети ве конференциялар нетиджеси / Дж. Гъафар // Илери. – 1927. – № 2. – С. 56-64.
5. Дерменджи О. Матбуат куню ве хаберджилер / О. Дерменджи // Илери. – 1927. – № 4. – С. 14-17.
6. Керимов И. А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного периода / И. А. Керимов // Голос Крыма. – 2004. – № 16. – С. 7.
7. Керимов И. А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного периода / И. А. Керимов // Научный бюллетень. – 2004. – № 1 (6) – С. 2-5.
8. Керимов И. А. Крымскотатарская периодическая печать довоенного периода / И. А. Керимов // Научный бюллетень. – 2004. – № 2 (7). – С. 2-6.
9. Керимов И. А. Медений эснас : 1920-1938 г. / И. А. Керимов. – Симферополь : Таврия, 1997. – 496 с.
10. Кримський А. Ю. Література кримських татар / А.Ю. Кримський. – Симферополь : Доля, 2003. – 200 с.
11. Лъоманов И. Къырымда татар нешрияты / И. Лъоманов // Илери. – 1927. – № 4. – С. 26-34.
12. Михаэль-бек. Мусульманская печать. По поводу «всероссийского мусульманского съезда» / Михаэль-бек // Россия. – 1906. – 30 авг.
13. Недим М. «Илери» бир яшыны толдурды / М. Недим // Илери. – 1927. – № 4. – С. 38-41.
14. О закрытии газеты «Крымская деревня» и увеличении тиража «Татарской газеты». – ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 128. – Л. 26.
15. О проведении месячника национальной печати (на татарском языке). – ДААРК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Д. 418. – Л. 92.
16. С. У. Эдебиятынъ тежмяюлинде матбуатынъ ролю / С. У. // Илери. – 1927. – № 3. – С. 35-37.
17. Сами У. 917ден 927е. Матбуат куню мюнасебетийле / У. Сами // Илери. – 1927. – № 4. – С. 23-25.
18. Самойлович А. Н. Печать русских мусульман / А. Н. Самойлович // Мир ислама. – 1913. – Т. I. – № 4. – С. 610-627.
19. Смирнов В. Д. Мусульманские печатные издания в России за 1889 год / В. Д. Смирнов // Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества / под ред. В. Р. Розена. – СПб., 1888. – Т. 4, вып. I. – С. 139-145.
20. Чобан-заде Б. Газетеджилегимизинъ тарихына догъру. Биринджи девир / Б. Чобан-заде // Илери. – 1927. – № 9. – С. 21-26.
21. Чобан-заде Б. Газетеджилегимизинъ тарихына догъру. Экинджи девир / Б. Чобан-заде // Илери. – 1927. – № 5 (13). – С. 15-22.
22. Чобан-заде Б. Русие тюрк-татар матбуатында ильмий, фикрий омюр / Б. Чобан-заде // Янъи Чолпан. – 1923. – № 4-5. – С. 9-11.
23. Чобан-заде З. Журналымызгъа / З. Чобан-заде // Ненкеджан. – 1922. – № 1. – С. 3.
24. Хоменок О. С. Дореволюционные издания Таврической губернии (1838-1916 гг.) : очерк истории и библиографический указатель / О. С. Хоменок. – Одесса : АО БАВА, 2003. – 180 с.
25. Яблоновська Н. В. Этнична преса Криму : історія та сучасність / Н. В. Яблоновська. – Симферополь : Кримське навч.-пед. держ. вид-во, 2006. – 312 с.
26. Otar İ. Kıymılı Türk Şair ve Bilgini Bekir Çobanzade / İ. Otar. – İstanbul : Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş., 1999. – 288 s.